206

कोषपा

यकक्षां जगणानायां क्षुधिमन्यत्र कारयेत्" ॥

इति यूहिक्कल्पतरुः ॥ ७॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तसूक्ष्मस्थूलदेहभेदेन शरीरचयावच्छिन्नः अन्नमयः प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयश्च इत्येते पञ्च कोषवदाच्छादकत्वादात्मनः कोषतयोच्यन्ते। यथा, पद्मदर्शाङ्क ३ । १-२१ ।

"गृद्धाद्दितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः। बोद्धुं शक्तं ततः कोषपञ्चकं प्रविविच्यते। देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः। ततः कर्त्ता ततो भोक्ता गृह्य सेयं परम्परा। पिण्डसूक्ष्मशरीरादीर्व्याप्तानीत्यनेन वर्जते। देहः स्थौल्यमयो नात्मा प्राकार्योर्द्धं तदभावतः। पूर्व्वमन्नमयस्तत्र तज्जन्म सम्पादयेत् कथम्। भावितज्ञन्मसत्कर्म्म न सृष्टीतेह सम्भितम्। पूर्व्वो देहे वर्त्त यच्छ्रद्धात्मायं यः प्रवर्त्तकः। वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्ज्जनात्। अन्नस्तां ममतां देहे यद्गदी च करोतियः। कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः। लीना सुप्तौ वर्त्तमाने आत्मूराद्यन्तसाद्यया। चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक्। कर्त्तव्यकरणालाभां विक्रियेतान्तरिन्द्रियम्। विज्ञानमनसौ चान्तर्व्वित्तेते परस्परम्। काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बनाक्। एष्णभोगे भोग्यज्ञानौ निद्राभेदेन लीयते। कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम्। बिम्बभूतो य आनन्द आत्माज्ञानौ सर्व्वदाखिते। नतु देहमुखज्ञान निद्रानन्दत्वलक्षणम्। मामूदात्मत्वमन्यत्र न कचिदनुभूयते" ॥)

कोषकः, पुं, (कोषं श्यव । कोष + स्वार्थे कन् ॥) अण्डम् । अण्डकोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

कोषकारः, पुं, (कोषं करोति शयनलगादिभिरात्मानं छादयति । कोष + कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २।१। इति अण् ॥) इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षुविशेषः । कुषारिः इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तक्षयाधरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (कोषं खड्गेन समुसलिनःक्षतनालाकारूपतन्तुभिः करोतीति । कृ + अण् ॥) कीटविशेषः । गुटिपोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तन्तुकीटः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भावप्रकाशे । १२ । ३२८। २८ ।

"अर्थ परिग्रहेलोहे दोषवान् हि परिग्रहः। क्रमिहि कोषकारस्तु बध्यते समरिग्रहात्" ॥

कोषं कथं सह शब्दसंयोजनरूपयज्ञविशेषं करोतीति ॥) अग्निधानकर्त्ता । तात्पर्य्यमथोऽप्युच्यम् ॥

कोषचञ्चुः, पुं, (कोषः खड्गकोश इव चञ्चुर्यस्य ॥) सारसपक्षी । इति शब्दमाला ॥

कोषभागी, क्ली, (परीक्षाविशेषाद्यर्थं कोषजलस्य प्रक्षिप्तयजलस्य मानम् ॥) तत्तदिक्रियोपयोगाकाप्रदत्तिप्रत्यजलमानरूपपरीक्षाविशेषः । यथा,—

"अथ कोषविधिः । सारदः ।

"ग्रन्थाक्षरोपवासस्य स्नातस्यादमदस्य च ।

कोषपा

संसृष्टकायसजिनोः कोषपानं विधीयते ।

इच्छतः श्रद्धधानस्य देवशास्त्रामसन्निधौ ।

मद्यपस्त्रीप्रसक्तिर्न किरातानान्तथैव च ।

कोषः प्राक्षेर्न दातव्यो न च नास्तिकशत्रयः ।

नास्तिकावादवेद्यं कोषपानं विवर्ज्जयेत् ।

तमाङ्गयाभिमुखस्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

आदित्याभिमुखं क्षत्वा पाययेत् प्रस्तुतिप्रयम् ।

ऊर्द्धं यस्य हि सप्ताहेक्षतस्तु मण्डलेन ।

नाभियोधयः स विदुधा क्षतकान्यक्षतक्रमात् ॥

संसृष्टक आस्तिक इति मिताक्षरा । मद्यापराधी मद्यापातकी । निर्ज्जरो वर्णाश्रमरहितः । कुत्सितः प्रतिषोभजः । दासः केवलः । मण्डलाभ्यन्तरं गोमयक्षतमण्डलाभ्यन्तरं । क्षितं रोगादि । मद्यप्रास्यम् । तस्य देक्षिनामपरिच्छाद्यत्वात् ।

तदाह कात्यायनः ।

"अथ देवविसम्भादे दिसम्भाद्दन्तु दाभ्रेत् ।

अभिगुप्तं प्रयत्नेन तदर्थे दण्डमेव च ॥

तस्मैकस्य न सम्बेस्य सम्बस्य यदि तद्भवेत् ।

रोगोऽग्निभीतिसम्बाभ्यां दाप्यो दमस्य सः ॥

ज्वरातिसारविक्षोटशूलास्थिपरिपीडनम् ।

नेचरक् गलरोगस्य तथोन्मादः प्रजायते ॥

शिरोरोगमजभक्ष्यं देविका व्याधयो ह्यमाम्" ॥

गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठः ।

दिसम्भाद्दन्तु मद्यभिमोयोभवविषयम् । मद्यभियोगीभ्येतीति प्रस्तुत चतुर्द्दशकाण्ड इति याज्ञवल्क्याभिधानात् । मिताक्षरायोयेम् । यत्तु "शिराचाल्लाशराचाद्वा द्वादशाहात् दिसम्भात् । वैक्षतं यस्य दृश्येत पापक्षतु स उदाहृतः" ॥

इति पितामहोक्तं तन्मद्यानियोगात् क्षत्वमन्यादव्याधीनं द्रव्यं त्रिधा विभव्य त्रिराचादि यत्तत्पयथवक्षापनीयमिति मिताक्षरा । तथा ।

"भक्तो योयस्य देवस्य पाययेत्सस्य तज्जनम् ।

सभमावे तु दातव्यमादित्यस्य तु पाययेत् ।

दुर्गोयाः पाययेद्वीरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।

भास्करस्य तु यत्नोयं ब्राह्मणं नैव पाययेत् ।

दुर्गोयाः क्षापयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डलम् ।

अन्योयामपि देवानां क्षापयेदायुधादि च ॥

अत्र, सत्यापराधे देवानां क्षापयित्वायुधोदकम् । प्राप्तो विकारे चायुद्धो नियमः सुविचारयाः" ॥

इति कात्यायनोक्तविधिश्चान्यशापराधे देवस्थानोदकमिति विकारमेदः । स्त्रीकारोऽप्येवम् । मद्यकं व्योमेति यवश्चारदीपिका । तस्यां विष्णुः । उद्यानं देवानु सम्भवांश्च तत्सुखानोदकप्रस्तुतिमयं विधेत् । इदं मया न इतीमानि चाहरन्त्वेवातामुक्त इति । श्वतदनुसारादेवान्यत्र प्रतिष्ठा प्रामुखा । तत्र क्रमः प्राप्तिवाको गोमयक्षतमण्डलाभ्यन्तरे धर्म्मोवाच्यनादिसर्व्वदेवतामूर्त्ता श्रवणान्तां निर्व्वाणं दक्षिणां दत्त्वा सम्मन्त्रं प्रतिष्ठापनं शोध्य शिरसि निधाय यथाविहितं देवं संपूज्य तत्स्नानोदकमानीय ॥ ७॥ ४ । त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेरायन्तु निर्म्मितम् । शुद्धेच कारणं प्रोक्तं ह्यमायां देहिनामतः ।

कोषात

यत्तस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षायां" ॥

इत्याभ्यामभिमन्त्र्य गोमयक्षतमण्डलाभ्यन्तरे स्थिपं सोपवासं स्नातमैवासप्तमादिवाभिमुखं ॐ सत्येन मामभिरक्षस्व वरुणेनेन क्रोध्य पतिते-नाभिमन्त्रितं प्रस्तुतिमयं जर्ज पाययेत् । ततो यदि यथविकालाभ्यन्तरे रोगपीडा न भवति तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणा देया । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

कोषफलं, क्ली, (कोषे फलमस्य ॥) कङ्कोलम् । तच्च कर्पूरतुल्यगन्धमयविशिष्टः । इलमरटीवाचां रमानाथः सारस्तदरो ॥ ।

कोषफलः, पुं, (कोषे फलमस्य ॥) घोषकलता । इति जटाधरः ॥

कोषफला, स्त्री, (कोषफल + अजादित्वात् टाप् ॥) पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥ तालवमध्यापीयम् ॥ (घोषलाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोषला, स्त्री, (कुप्य + ढबादित्वात् कलप्रत्ययः वाऽन्तकादः गुणः इषोदरादु ककारादेशः ॥) अयोघ्ना । इति शब्दरत्नावली ॥ (सा च सरयूतटस्थाराजधानी । यथा, मार्कण्डेये । ८ । २३८ ।

"म्लेच्छानमम्मनस्तः कोषलानान्तु जगाः । तिष्ठन्ति तारपोद्यात्रा कर्थ यास्यामयं दिवम्" ॥ परन्तु कोषलदेशो द्विविधः प्राच्योत्तरभेदेन । तत्राद्योध्याद्यक्षदेशस्योत्तरकोषललम् । यथा, रघुवंशे । ८ । १ ।

"धितुरनगरमुत्तरकोषलान् समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः । दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवतारद धुरि स्थितः" ॥

प्राच्यकोषलस्तु रामभातामङ्ग्यः स्त्रा राजा अभिजनो वा यस्य बद्धमु तस्य लुक् । तद्देशवासिनि । यथा, महाभारते । २ । ३१ । १२ ।

"स विजिम्य दुराधर्षं भीष्मकं माजिनन्दनः । कोषलाधिपतिश्चैव तथा रेवलखटाधिपम् । कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोषलान् रघान् ॥)

कोषवद्धिः, स्त्री, (कोषस्य अण्डकोषस्य वद्धिः ॥) कुरङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोषस्य वद्धिरिति विग्रहे अर्थसम्बन्धद्धिः ॥)

कोषशायिका, स्त्री, (कोषे निधानमध्ये शेते तिष्ठतीत्यर्थः । कोष + शी + कर्त्तरि ण्वुल् तत्कृदा अत इत्वम् ॥) कुरिका । इति जटाधरः ॥

कोषातकः, पुं, (कोषात्कं अतति । आप्नोतीति । कोष + अत + क्वुन् ॥) केशः । इति जटाधरः ॥ (कोषं गच्छति प्राप्नोति ज्ञानामात्मकरत्नात् । वेदकठशाखाविशेषः ॥)

कोषातकी, स्त्री, (कोषातक + गौरादित्वात् ङीष् ॥) कोषशायिका । अस्याः फलगुणः । कफपित्तोन्मिलम् । प्रकृपकगुणाः । आमाशयशुद्धिकारित्वम् ॥ (इत्यमेव क्वचित् राजपूर्व्वा कोषातकीति च स्थाता । यथा, भावप्रकाशे । "श्यामार्शवे पीतपुष्पा जालिनी द्वात्वेवाना । राजकोषातकी चेति तथोक्ता राजिनस्फला ।